परिसिट्ठ

१.व्याकरण (वेय्याकरण)

सर च व्यञ्जनस्स वग्गिकरणं

(स्वर आणि व्यंजन वर्गीकरण)

सर (स्वर)

पालि भाषेमध्ये आठ स्वर आहेत - अ, आ, इ, ई,उ, ऊ, ए, ओ.

स्वरांचे तीन भागांमध्ये वर्गीकरण करण्यात येते.

१) रस्स सरा अर्थात ऱ्हस्व स्वर - अ, इ, उ

२) दीघ सर अर्थात दीर्घ स्वर - आ, ई, ऊ

३) मज्झिम सर अर्थात मध्यम स्वर - ए, ओ

व्यञ्जन (व्यंजन)

पकारो	वग्गो	कठोर	मुदु	अनुनासिक
१. कण्ठ्य	क - वग्गो	क, ख	ग, घ	ङ (.)
२. तालव्य	च - वग्गो	च, छ	ज, झ	ञ (.)
३. मुद्धन्य	ट - वग्गो	ट, ठ	ड, ढ	ण (.)
४. दन्त्य	त- वग्गो	त, थ	द, ध	न (.)
५. ओष्ठ्य	प - वग्गो	प, फ	ब, भ	म (.)
६. अन्त		य, र, ल, व, ळ		
७. उष्माक्षर		स		
८. प्राणध्वनी		ह		
९. निग्गहीत		अं (.)		

वण्णमाला (वर्णमाला)

आपल्या मुखातून जे मूळ ध्वनी बाहेर पडतात त्यांना वण्ण (वर्ण) असे म्हणतात. पालि भाषेमध्ये ८ स्वर आणि ३३ व्यंजने आहेत. असे एकूण ४१ वर्ण आहेत.

सरपरिवत्तन (स्वर परिवर्तन)

१) मराठीतील किंवा संस्कृतातील ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ, अः हे स्वर पालि भाषेत आढळत नाहीत. 'ऋ' ऐवजी काही ठिकाणी 'अ,' काही ठिकाणी 'इ' आणि काही ठिकाणी 'उ' होतो.

ऋ ऐवजी अ - कृषि -कसि, घृत - घत, मृत - मत, श्रृंखला - संखला इत्यादी

ऋ ऐवजी इ – कृमि – किमी, ऋण– इण, श्रृंग – सिंग, तृण –तिण, इत्यादी

ऋ ऐवजी उ – ऋतु – उतु, ऋषभ – उसभ, मृदु –मुदु, मृषा – मुसा इत्यादी

२) लृ – मराठीत किंवा संस्कृतात फार क्वचितच ठिकाणी आढळतो.
पालि भाषेत त्याचा सर्वथा अभाव आहे.

३) ऐ ऐवजी ए होतो – तैल – तेल, ऐरावत– एरावत, शैल – सेल, वैशाख – वेसाख इत्यादी
ऐ ऐवजी इ होतो – ऐश्वर्य – इस्सरिव, सैन्धव – सिन्धव, वैभव – विभव इत्यादी.

४) औ ऐवजी ओ होतो – औषध – ओसध, गौतम –गोतम, पौर –पोर, औदारिक – ओदारिक इत्यादी
औ ऐवजी अ होतो – सौम्य – सम्म
औ ऐवजी आ होतो – गौरव – गारव
औ ऐवजी उ होतो – मौत्तिक– मुत्तिक, औधत्व – उद्धच्च, औत्सुक्य – उस्सुक्कं

व्यञ्जन परिवत्तन (व्यंजन परिवर्तन)

१) पालिमध्ये **श** आणि **ष** हे ध्वनी नाहीत. त्याऐवजी 'स' चा उपयोग केला जातो.
(श, ष), स – शेष – सेस, आकाश – आकास, (श, ष, छ) – शावक –छावक, षष्ठ – छट्ठ.

२) पालि भाषेत कोणतेही पद हलन्त अर्थात व्यंजनान्त नसते.
भगवा (न्) – भगवा, गुणवा (न्) – गुणवा, या व (त्) – याव विद्यु(त्)– विज्जु, पश्चा(त्) – पच्छा.

३) पालि भाषेत अन्त्य म च्या स्थानी नेहमी अनुस्वार (.)असतो.
चित्तम् – चित्तं, सत्यम् –सच्चं, तीर्थम् – तित्थं

४) पालिभाषेत विसर्गाचा (:) प्रयोग होत नाही. संस्कृतातील अकारान्त पदाच्या शेवटी जो विसर्ग असतो त्याच्या जागी पालिमध्ये **'ओ'** होतो.
इतर ठिकाणी विसर्गाचा अभाव असतो.
बुद्ध:– बुद्धो, क: – को, एष – एसो.

५) विसर्गाच्या पुढे जर स, श, ष असेल तर विसर्गाच्या स्थानी **स** होतो.
दु:सह–दुस्सह, नि:शोक – निस्सोक.

६) पालिभाषेत रेफ अर्थात रफार (र्)चा अभाव आहे. उदा. ब्राह्मण – बाह्मण, ब्रह्म – बह्मा.

अ) सर्व ठिकाणी संयुक्त व्यंजनातील **र** चा लोप होतो व आलेला वर्ण द्‌वित्व पावतो.
कर्म – कम्म, कर्ण –कण्ण, पर्ण – पण्ण, वर्ण – वण्ण, वर्ग –वग्ग, धर्म –धम्म, चक्र – चक्क, सर्व – सब्ब, पर्वत – पब्बतो.

आ) मराठी किंवा संस्कृतमधील शब्दांच्या आरंभी **र** युक्त जोडाक्षर असल्यास पालित त्या र चा लोप होतो. परंतु उरलेला वर्ण द्‌वित्व पावत नाही.
प्रजा – पजा, ग्राम–गाम, प्रिय –पिय, ग्रंथ – गंथ, प्रकार – पकार, प्रपंच – पपंच.

इ) **र्य** बद्दल **रिय** होतो व **र्य** मागील दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. उदा.
भार्या - भरिया, सूर्य -सुरिय, आर्य - अरिय, कदर्य - कदरिय.

७) अ) दीर्घ स्वराच्या पुढे संयुक्त व्यंजन किंवा अनुस्वार आल्यास दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. उदा.
तीर्थ- तित्थं, मार्दव -मद्दिवं, ईश्वर - इस्सर, नदीम् - नदिं, शालम् - सालं, कुर्म - कुम्म, पराक्रम - परक्कमं

आ) ऱ्हस्व स्वरावरील अनुस्वाराचा लोप होवून तो ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो व दीर्घ स्वरावर अनुस्वार आला असेल तर तो दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो. उदा.
सिंह- सीह, विंशति - वीसति, मांस- मंस, पांशु -पांसू.

८) पदातील आदि **क्ष** चा **ख** होतो. उदा. क्षीर-खीर, क्षेम-खेम

९) पदातील मध्य क्ष चा काही ठिकाणी **क्ख** तर काही ठिकाणी **च्छ** होतो.

दक्षिण - दक्खिण, मोक्ष - मोक्ख, पक्ष -पक्ख, अक्षि - अच्छि किंवा अक्खि.

१०) ड, ढ चा अनुक्रमे **ळ** किंवा **ळ्ह** होतो. उदा.

गुड - गुळ, दाडिम - दाळिम, षोडस - सोळस, क्रीडा - कीळा, तडाग-तळाक, आषाढ - आसाळ्ह.

११) जोडाक्षरात शेवटचे व्यंजन म्, न्, य् किंवा व् असेल तर त्याचा लोप होतो व उरलेल्यांचे द्वित्व होतो. युग्म-युग्ग, नग्न - नग्ग, सौम्य - सम्म, अध्वा - अद्धा. परंतु म, न, य, व हे वर्ण **ह** शी संयुक्त असतील तर त्याचा लोप होत नाही. पण म, न, य, व बदलते. सह्य - सय्ह, परंतु ब्राह्मण व ब्रह्म याऐवजी बाह्मण, बह्म होतात. ब्राह्मण आणि ब्रह्म हे शब्द पालिमधील नाहीत.

१२) जोडाक्षरातील **व** चा ब होतो व त्याचे द्वित्व होते. उदा. सर्व-सब्ब, पर्वत -पब्बत.

१३) जोडाक्षरांचे पालि शब्दातील इतर काही बद्दल पुढील प्रमाणे आहेत.

अ.क्र	जोडाक्षर	शब्दारंभी	शब्दामध्ये
१)	त्य, थ्य, द्य, ध्य	च, छ, ज, झ त्याग - चाग युति - जुति ध्यान - झान	च्च, च्छ, ज्ज, ज्झ नृत्य - नच्च मद्य - मज्ज तत्थ - तच्छ
२)	स्त, स्थ, ष्ठ	थ, ट, ठ, ट्ठ स्तुति - थुति स्थान - ठान	अष्ठ - अट्ठ गृहस्थ - गहट्ठ काष्ठ - कट्ठ
३)	श्च, प्स, त्स	--	च्छ, आश्चर्य - अच्छरिय अप्सरा - अच्छरा वत्स - वच्छ

४)	ष्क, स्क, क्ष	ख स्कन्ध – खन्ध क्षान्ति – खन्ति	क्ख भिक्षू – भिक्खू शुष्क – सुक्ख
५)	क्ष	छ क्षुब्ध – छुद्ध	च्छ इक्षु – उच्छु
६)	स्प, ष्प	फ स्पदन – फंदन	प्फ पुष्प – पुप्फ
७)	न्य, ण्य, ज्ञ	ञ न्याय – ञाय	ञ्ञ कन्या – कञ्ञा प्रज्ञा – पञ्ञा अरण्य – अरञ्ञ
८)	ष्ण		ण्ह उष्ण – उण्ह

काळ प्रत्यय

वर्तमानकाळ

पुरुष / वचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उत्तम पुरिस)	(अहं) मि	(मयं) म
द्वितीय पुरुष (मज्झिम पुरिस)	(त्वं) सि	(तुम्हे) थ
तृतीय पुरुष (पठम पुरिस)	(सो, सा, तं) ति	(ते, ता, ताणि) अन्ति

भूतकाळ

पुरुष / वचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उ.पु.)	(अहं) इं	(मयं) इम्ह
द्वितीय पुरुष (म.पु.)	(त्वं) इ	(तुम्हे) इत्थ
तृतीय पुरुष (प.पु.)	(सो, सा, तं) इ	(ते, ता, ताणि) इंसु, उं

भविष्यकाळ

पुरुष / वचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उ.पु.)	(अहं) इस्सामि	(मयं) इस्साम
द्वितीय पुरुष (म.पु.)	(त्वं) इस्ससि	(तुम्हे) इस्सथ
तृतीय पुरुष (प.पु.)	(सो, सा, तं) इस्सति	(ते, ता, ताणि) इस्सन्ति

आज्ञार्थ	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उ.पु.)	(अहं) मि	(मयं) म
द्वितीय पुरुष (म.पु.)	(त्वं) हि	(तुम्हे) थ
तृतीय पुरुष (प.पु.)	(सो, सा, तं) तु	(ते, ता, ताणि) अन्तु

विध्यर्थ	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उ.पु.)	(अहं) एय्यामि	(मयं) एय्याम
द्वितीय पुरुष (म.पु.)	(त्वं) एय्यासि	(तुम्हे) एय्याथ
तृतीय पुरुष (प.पु.)	(सो, सा, तं) ए, एय्य	(ते, ता, ताणि) एय्युं

संकेतार्थ	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष (उ.पु.)	(अहं) इस्सं	(मयं) इस्सम्ह
द्वितीय पुरुष (म.पु.)	(त्वं) इस्स	(तुम्हे) इस्सथ
तृतीय पुरुष (प.पु.)	(सो, सा, तं) इस्स	(ते, ता, ताणि) इस्संसु

☆☆☆

सन्धी

एकापुढे एक येणारे जवळजवळचे वर्ण एकत्र जोडण्याच्या प्रकारास 'सन्धी' असे म्हणतात.

पालिमध्ये तीन प्रकारच्या सन्धी आहेत –

१) स्वर सन्धी २) व्यंजन सन्धी ३) निग्गहित (अनुस्वार) सन्धी

पालित विसर्ग नसल्यामुळे सन्धी होत नाही.

१) स्वर सन्धी

दोन स्वर एकापुढे एक असल्यास ते एकमेकात मिळून जातात. पालि भाषेतील स्वरसन्धी विषयाचे काही प्रमुख नियम पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) अ पासून ऊ पर्यंत स्वरापुढे सजातीय (म्हणजे त्याच प्रकारचा) स्वर आल्यास त्या दोहोंबद्दल एक दीर्घ स्वर होतो.

प्रकार	उदाहरणे	सन्धी	प्रकार	उदाहरणे	सन्धी
अ + अ	पन + अयं	पनायं	आ + अ	पाद + अपि	पादापि
आ + आ	तण्हा + आकुला	तण्हाकुला	इ + इ	उपद्वहन्ति + इति	उपद्वहन्तीति
इ + ई	नहि + ईदिसो	नहीदिसो			
उ + ऊ	बहु + ऊसहन	बहूसहन	उ + उ	बहु + उपकारो	बहूपकारा

२) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांची सन्धी होताना क्वचित पहिल्या स्वराचा लोप होतो.

पुरिस + उत्तमो (= अ+उ) = पुरिसुत्तमो

निलानि + एकानि (= इ + ए) = निलानेकानि

तत्र+ इमे (अ +इ) = तत्रिमे

तत्थ + इमे (अ + इ) = तत्थिमे

अज्ज + उपोसथो (= अ + उ) = अज्जुपोसयो

एसो + आवुसो (= ओ + आ) = एसावुसो

३) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदांचा सन्धी होत असता क्वचित पुढच्या स्वराचा लोप होतो.

रूक्खो + अपि (=ओ + अ) = रूक्खोपि

देवो + अम्हि (= ओ + अ) = देवोम्हि

सो + अहं (=ओ + अ) = सोपि

सो + अपि (= ओ + अ) = सोहं

चत्तारो + इमे (= ओ + इ) = चत्तारोमे

४) स्वराच्या पुढे स्वर आल्यास दोन पदाचा सन्धी होत असता कधी कधी दोहोंपैकी एकाही स्वराचा लोप होत नाही.

कञ्ञा + इव (= आ + इ) = कञ्ञाइव

लता + इव (= आ + इ) = लताइव

५) लोप झालेल्या स्वरापुढे 'इ' असेल तर त्याऐवजी 'ए' होतो आणि 'उ' असेल तर त्याचा 'ओ' होतो.

तस्स + इदं (= अ +इ) = तस्सेद वात + इरितं (= अ + इ) = वातेरितं;

वाम + उरू (= अ + उ) = वामोरू

वि + उदकं (= इ + उ) = वोदकं.

६) 'इ' (ऱ्हस्व -दीर्घ) अथवा 'उ' (ऱ्हस्व - दीर्घ) यांच्यापुढ इतर वर्ण आल्यास 'इ' चा 'य' आणि 'उ' चा 'व' होतो.

वि + आकतो (= इ+आ) = व्याकतो

इति + अस्स (= इ + अ) = इत्यस्स

सु + आगतं (= उ + आ) = स्वागतं

बहु + आबाधो (= उ + आ) = बव्हाबाधो

२) व्यंजन सन्धी

जेव्हा एक व्यंजन दुसऱ्या व्यंजनाबरोबर अथवा स्वराबरोबर मिळते तेव्हा त्याला व्यंजन सन्धी म्हणतात.

१) जेव्हा एखादया स्वरापुढे पर- अक्षर हे जर व्यंजन असेल तर पूर्वी असलेला ऱ्हस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो आणि दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व स्वर होतो.

सम्म + धम्मो (=अ + ध + अ) = सम्माधम्मो

खन्ति + परमं (= इ + प + अ) = खन्ती परमं

जायति + सोको (= इ + स + ओ) = जायतीसोको

मुनि + चरे (= इ + च +अ) = मुनीचरे

२) स्वरापुढे व्यंजन आले असल्यास केव्हा केव्हा त्या व्यंजनाचे द्‌वित्व होते.

वि + गहो (= इ + ग + अ) = विग्गहो

प + गहो (= अ + ग +अ) = पग्गहो

दु +कतं (= उ + क + अ) = दुक्कतं

३) 'ए' आणि 'ओ' च्या नंतर कोणताही वर्ण आल्यास 'ए' आणि 'ओ' चा 'अ' होतो.

याचकं आगते (= ए + आ) = याचकमागते सो + सीलवा (= ओ + स् + ई) = स सीलवा

३) निग्गहित (अनुस्वार) सन्धी

अनुस्वारा (निग्गहिता) बरोबर स्वर अथवा व्यंजन मिळते तेव्हा त्याला निग्गहित सन्धी म्हणतात.

१) काही वेळा निग्गहिताचा लोप होतो. उदा.

सं + रत्तो = सारत्तो   सं + रागो = सारागो   कथं + अहं = कथाहं

गन्तुं + कामो = गन्तुकामो   बुद्धानं + सासनं = बुद्धानसासनं   एवं + अहं = एवाहं

२) निग्गहिता (अनुस्वारा) पुढे आलेल्या स्वराचा काही वेळा लोप होतो. उदा.

त्वं + असि = त्वंसि   किं + इति = किंति

इदं + अपि = इदम्पि   अलं + इदानि = अलन्दानि

३) जर निग्गहितानंतर 'य', 'एव' तसेच 'हि' हे शब्द आल्यास, निग्गहिताचा काही वेळा 'ञ्ञ' होतो. तसेच 'य' पुढे आल्यास पूर्वीच्या 'स' शब्दावरील निग्गहिताचा 'ञ्ञ' होतो. उदा.

तं + एव = तञ्ञेव   तं + हि = तञ्हि   एवं + आह = एवमाह

सं + यतो = सञ्ञतो   सं + यमो = सञ्ञमो   एवं + एव = एवमेव

धातुरुपाविषयी माहिती (काळ)

१) क्रियावाचक शब्दाला 'धातू' म्हणतात. पालिभाषेत हे धातू १) परस्सपद (परस्मैपद) व २) अत्तनोपद (आत्मनेपद) असे दोन पद प्रकारात विभागले गेले आहेत. मूळ धातूला परस्मैपदाचे प्रत्यय लावून क्रियापद बनवता येते. एकंदरीत पालिभाषेत आत्मनेपदी क्रियापदांची रूपे कमी आहेत.

२) प्रामुख्याने पालिमध्ये परस्सपदाचा उपयोग करण्यात येतो. आत्मनेपद कर्मणि प्रयोग व कवितेत उपयोगात येते.

३) पालिभाषेत द्विवचन नसल्याने क्रियापद एकवचनी किंवा अनेकवचनी असते.

४) पालि व्याकरणात अनुक्रमे तीन पुरुष आहेत. पालि व मराठी व्याकरणातील पुरुषांमध्ये खालील प्रमाणे क्रम आहेत.

पालि	मराठी	पालि	मराठी	पालि	मराठी
उत्तम पुरिस	प्रथम पुरुष	मज्झिम पुरिस	द्वितीय पुरुष	पठम पुरिस	तृतीय पुरुष

५) काळ व अर्थवाचक काही पालि संज्ञा पुढीलप्रमाणे

पालि	मराठी	पालि	मराठी
१) पच्चुपन्न कालो ३) भविस्सन्ती/ अनागत काला	वर्तमानकाळ भविष्यकाळ	२) हीय्यत्तनी / अतीत कालो	भूतकाळ

पच्चुपन्न कालो (वर्तमानकाळ)

वर्तमानकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिस	(अहं) मि	(मयं) म
मज्झिम पुरिस	(त्वं) सि	(तुम्हे) थ
पठम पुरिस	(सो, सा, तं) ति	(ते, ता, ताणि) अन्ति

पच = शिजविणे

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिस	पचामि	पचाम
मज्झिम पुरिस	पचसि	पचथ
पठम पुरिस	पचति	पचन्ति

खाद, नम, गच्छ, पठ, वस, कस इत्यादी धातू ‘पच’ प्रमाणे चालतात.

हीय्यत्तनी (भूतकाळ)

भूतकाळी परस्मैपदी प्रत्यय पुढीलप्रमाणे

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिस	(अहं) इं	(मयं) इम्ह
मज्झिम पुरिस	(त्वं) इ	(तुम्हे) इत्थ
पठम पुरिस	(सो, सा, तं) इ	(ते, ता, ताणि) इंसु, उं

खाद (खाणे)

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिस	खादिं	खादिम्ह
मज्झिम पुरिस	खादि	खादित्थ
पठम पुरिस	खादि	खादिंसु, खादुं

कीळ, हस, लभ, नम, वस, गच्छ इत्यादी धातू ‘खाद’ प्रमाणे चालतात.

अनागतकालो (भविष्यकाळ)

भविष्यकाळी परस्मैपदी प्रत्येय पुढीलप्रमाणे

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिस	(अहं) इस्सामि	(मयं) इस्साम
मज्झिम पुरिस	(त्वं) इस्ससि	(तुम्हे) इस्सथ
पठम पुरिस	(सो, सा, तं) इस्सति	(ते, ता, ताणि) इस्सन्ति

पठ (शिकणे)

पुरिस	एकवचन	अनेकवचन
उत्तम पुरिसन	पठिस्सामि	पठिस्साम
मज्झिम पुरिस	पठिस्ससि	पठिस्सथ
पठम पुरिस	पठिस्सति	पठिस्सन्ति

लभ, गच्छ, नम, वस, कस इत्यादी धातू 'पठ' प्रमाणे चालतात.

☆☆☆

समास

भाषेत जेव्हा दोन किंवा अधिक शब्द एकत्र येऊन व्याकरण दृष्ट्या एक शब्द होतो तेव्हा त्याला समास किंवा सामासिक शब्द असे म्हणतात. असे समास हे अभिजात भाषांचे वैशिष्ट्य होय. पालि भाषेमध्ये समासांचे प्रमुख प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत -

१) द्वन्द (द्वन्द्व) समास
२) तप्पुरिस (तत्पुरुष) समास
३) बहुब्बीहि (बहुव्रीहि) समास
४) अव्वयीभाव (अव्ययीभाव) समास

१. द्वन्द समास :

दोन अथवा जास्त शब्दातील 'च' (आणि) चा लोप करुन जो समास तयार होतो त्याला 'द्वन्द' (द्वन्द्व) समास असे म्हणतात. यामध्ये सर्व शब्द सारखेच महत्त्वाचे असतात. द्वन्द समास दोन प्रकारे आहेत -

अ) समाहार द्वन्द समास
ब) इतरेतर द्वन्द समास

अ) समाहार : दोन संज्ञा समासात येऊन 'च' ने जोडल्यावर अर्थ प्रगट करतात आणि एक समाहाराचा (समूहाचा) बोध करतात तेव्हा तो समाहार द्वन्द समास होतो, हा समास नपुंसकलिंगी असतो. उदा.

मुखं च नासिका च - मुखनासिकं
गीतं च वादिंत च - गीतवादिंत
युगं च नङ्गलं च - युगनङ्गलं
डंसो च मकसो च - डंसमकसं
दासि च दासो च - दासिदासं
कण्हो च सुक्को च - कण्हसुक्कं

ब) इतरेतर : जेव्हा समासातील दोन्ही पदे प्रधान असतात तेव्हा त्यास 'इतरेतरद्वन्द समास' म्हणतात. हा समास नित्य बहुवचनी असून शेवटच्या पदाचे लिंग हे त्या संपूर्ण समासाचे लिंग असते.

उदा.

चन्दिमा च सुरियां च - चन्दिमसुरिया
समणो च ब्राह्मणो च - समणब्राह्मणो
माता च पिता च - मातापितरो
पिता च पुत्तो च - पितापुत्ता

२. तप्पुरिस (तत्पुरुष) समास :

तत्पुरुष समासाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विभत्ति तप्पुरिस
२) कम्मधारय
३) द्विगु
४) मज्झिमपदलोपी
५) नञतप्पुरिस
६) अलुत्ततप्पुरिस
७) उपपदतप्पुरिसं

१) विभत्तितप्पुरिस (विभक्ती तत्पुरुष) :

दुतिया तप्पुरिस :

उदा. गामं गंतो –गामगतो   देसं गतो – देसगतो   बन्धनं गतो – बन्धगतो

ततिया तत्पुरिस :

उदा. बुध्देन भासितं – बुध्दभासितं   पितुना सदियो – पितुसदियो

चतुत्थी तप्पुरिस :

उदा. सङ्घाय भत्तं – सङ्घभत्तं   कुण्डलाय सुवण्णं – कुण्डलसुवण्णं

रजनाय दोणि – रजनदोणि   नहानाय जलं – नहानजलं

पञ्चमी तप्पुरिस :

उदा. चोरस्सा भयं – चोरभयं   पापस्मा मुत्तो – पापमुत्तो

मुसावादा विरति – मुसावादविरति

छट्ठी तप्पुरिस :

उदा. रुक्खस्स साखा – रुक्खसाखा   धञ्ञस्स रासि – धञ्ञरासि   रञ्ञो पुत्तो – राजपुत्तो, रञ्ञोपुत्तो

रञ्ञो पुरिसो – राजपुरिसो   मगधानं राजा – मगधराजा

सत्तमी तप्पुरिस :

उदा. संसारे दुक्खं – संसारदुक्खं   जले कीळा – जलकीळा

आकासे गमनं – आकासगमनं   अकाले मेघो – अकालमेघो

२) कम्मधारय समास (कर्मधारय समास): जेव्हा समासातील दोन्ही घटक एकाच विभक्तीत असतात. (समानाधिकरण) तेव्हा 'कम्मधारय समास' होतो.

उदा. महन्तो पुरिसो – महापुरिसो   मुखं चन्दो विय – मुखचन्दो

पञ्ञा सुरियो विय – पञ्ञासुरियो   विज्जा एव धन – विज्जाधनं

बुध्दघोसो येव आचरियो –बुद्धघोसाचरियो

३) द्विगु : जेव्हा कम्मधारय समासाचे पहिले पद संख्यावाचक असते तेव्हा द्विगु समास होतो.

उदा. दस सीलानि – दससीलानि   एको पहारो – एकप्पहारो

४) मज्झिपदलोपि : कर्मधारय समासात दोन पदांना जोडणारे पद जेव्हा गाळले जाते तेव्हा मज्झिपदलोपि समास होतो.

उदा. गन्धेन मिस्सित तेलं – गन्धतेलंपिट्ठिया उग्गतो पासाणो – पिट्ठिपासो

५) नञतप्पुरिस : जेव्हा नकारवाचक किंवा निषेधवाचक अव्ययाचा नामाशी समास होतो तेव्हा त्याला नञतप्पुरिस समास म्हणतात.

उदा. न मनुस्सो – अमनुस्सो

न कालो – अकालो

न पण्डितो – अपण्डितो

न वसलो – अवसलो

न बाह्मणो – अबाह्मणो

धम्मस्स विरुद्धो – अधम्मो

संसयस्स अभावो – असंसयो

६) अलुत्त तप्पुरिस : या प्रकारात पहिल्या पदाचा विभक्ती प्रत्यय-तसाच राहतो, त्याचा लोप होत नाही.
उदा. परस्स पदं – परस्सपदं अन्ते वसति – अन्तेवासी, उदके चरन्ति – उदकेचरा

७) उपपद तत्पुरिस : जेव्हा समासाचे दुसरे पद धातुसाधित असते आणि ते स्वतंत्रपणे वापरता येत नाही तसेच समासाचा विग्रह केला असता त्या धातुसाधित पदाचे क्रियापदात रुपांतर होते. तेव्हा उपपद तप्पुरिस समास होतो.

उदा. फले जायति इति – फलजं कुम्भं करोति इति – कुम्भकारो

धनं ददाति इति – धनदो धम्मं जानाति इति – धम्मञ्ञू

३. बहुब्बीहि समास :

ज्यावेळी दोन किंवा अधिक पदांचा समास तयार तो संपूर्ण समास दुसऱ्याच एखाद्या नामाचे किंवा अर्थाचे विशेषण होतो व त्याविषयी माहिती सांगतो त्यावेळी ‘बहुब्बीहि (बहुव्रीहि) समास’ म्हणतात.

उदा. बहूनि धनानि यस्स सो बहुधनो. जितानि इन्दियानि यस्स सो जितिन्द्रियो.

लम्बा कण्णा यस्स सो लम्बकण्णो. समानं उदरं यस्स सो सोदरियो.

मना सेट्ठा एतेसं इति मनोसेट्ठा. उदक पीयते अस्मिं इति उदपान.

४. अव्ययीभाव :

जेव्हा समासाचे पहिले पद अव्यय आणि दुसरे नाम असते तेव्हा संपूर्ण समास अव्यय होतो म्हणून त्याला ‘अव्ययीभाव समास’ म्हणतात.

उदा. दिन दिने – पटिदिनं वस्स वस्से – अनुवस्सं

नगरा बहि – बहिनगरे कम्मं अनतिकम्मं-यथाकम्मं

गङ्गाय समीप – उपगङ्गं

अव्यय

१. **हेत्वर्थक अव्यय :** 'हे करण्याकरिता' या अर्थी हेत्वर्थक अव्यय उपयोगात आणले जाते.

धातूला 'तुं' 'ताये' आणि 'तवे' हे प्रत्यय लावून हेत्वर्थक अव्यय तयार होतात. उदा.

सो भोतुं गच्छति । (तो जेवण्याकरिता जातो.)

कातुं गच्छति। (करण्याकरिता जातो.)

कातवे गच्छति । (करण्याकरिता जातो.)

२. **पूर्वकालवाचक अव्यय :** 'हे काम करून' या अर्थी पूर्वकालवाचक अव्यय उपयोगात आणले जाते. धातूला 'त्वा', 'त्वान', 'तून' हे प्रत्यय लावून पूर्वकालवाचक अव्यय तयार होतात. उदा.

सो विहारं गन्त्वा बुद्धं वन्दति।

(तो विहारात जावून बुद्धाला वंदन करतो.)

सो सुत्वा याति ।

सो सुत्वान याति ।

सो सोतून याति ।

(तो ऐकून येतो)

☆☆☆

२. सुलभ पालि (सुलभो पालि)

अंक व अंकवाचक शब्द

१	–	एक	२६	–	छब्बीसति
२	–	व्दि, व्दे	२७	–	सत्तवीसति
३	–	ति	२८	–	अट्ठवीसति
४	–	चतु	२९	–	एकूनतिंसति
५	–	पञ्च	३०	–	तिंसति
६	–	छ	३१	–	एकतिंसति
७	–	सत्त	३२	–	बत्तिंसति
८	–	अट्ठ	३३	–	तेतिंसति
९	–	नव	३४	–	चतुतिंसति
१०	–	दस	३५	–	पञ्चतिंसति
११	–	एकादस	३६	–	छतिंसति
१२	–	व्दादस, बारस	३७	–	सत्ततिंसति
१३	–	तेरस – तेळस	३८	–	अट्ठतिंसति
१४	–	चतुद्दस, चुद्दस	३९	–	एकूनचत्तालीसति
१५	–	पञ्चदस, पण्णरस	४०	–	चत्तालीसति
१६	–	सोलस	४१	–	एकचत्तालीसति
१७	–	सत्तरस, सत्तदस	४२	–	व्देचत्तालीसति
१८	–	अट्ठारस, अट्ठदस	४३	–	तिचत्तालीसति
१९	–	एकूनवीसति	४४	–	चतुचत्तालीसति
२०	–	वीसति	४५	–	पञ्चचत्तालीसति
२१	–	एकवीसति	४६	–	छचत्तालीसति
२२	–	व्देवीसति, व्दावीसति, बावीसति	४७	–	सत्तचत्तालीसति
२३	–	तेवीसति	४८	–	अट्ठचत्तालीसति
२४	–	चतुवीसति	४९	–	एकूनपञ्ञासति
२५	–	पञ्चवीसति	५०	–	पञ्ञासति, पण्णास

वार	वारो
सोमवार	**चन्दवारो**
मंगळवार	**कुजवारो**
बुधवार	**बुधवारो**
गुरूवार	**गुरुवारो**
शुक्रवार	**सुक्कवारो**
शनिवार	**सनिवारो**
रविवार	**रविवारो**

काळ (ऋतु–उतु)

१)	उन्हाळा	–	**निदाघ (पु)**
२)	पावसाळा	–	**वस्सकालो, वस्सान**
३)	हिवाळा	–	**सीतकालो सिसिर**

मासं (महिने)

१)	जानेवारी	**फुस्सो**
२)	फेब्रुवारी	**माघो**
३)	मार्च	**फगुणो**
४)	एप्रिल	**चित्तमासो**
५)	मे	**वेसाखो**
६)	जून	**जेट्ठमासो**
७)	जुलै	**आसाव्व्हो**
८)	ऑगस्ट	**सावणो**
९)	सप्टेंबर	**पोट्ठपादो**
१०)	ऑक्टोबर	**अस्सयुजो**
११)	नोव्हेंबर	**कत्तिको**
१२)	डिसेंबर	**मागसिरो**

नातेसंबंध

आई	–	**माता, मातु, अम्मा**	पिता, वडील	–	**पितु, पिता**
पुत्र, मुलगा	–	**पुत्तो, दारको**	मुलगी	–	**धीता, दारका**
बहिण	–	**भगिनी**	मोठी बहिण	–	**जेट्ठ भगिनी**
लहान बहिण	–	**कनिट्ठ भगिनी**	पतीचा भाऊ	–	**देवरो**
पतीची बहिण	–	**ननन्दा**	भाऊ	–	**भाता**
मोठा भाऊ	–	**जेट्ठभाता**	लहान भाऊ	–	**कनिट्ठभाता**
मामा	–	**मातुलो**	मामी	–	**मातुलानी, चुल्लमाता**
आजी	–	**अय्यिका, मातामही**	आजोबा	–	**अय्यको, पितामहो**
पत्नी	–	**भरिया**	पती	–	**पति, भत्ता**
आईची बहिण (मावशी)	–	**मातुच्छा**	सासु	–	**सस्सु**
सासरा	–	**सस्सुरो**	सुन	–	**सुण्ह, सुनिसा**
भाचा	–	**भागिनेय्यो**	पुतण्या	–	**भातुपुत्तो**
भाची	–	**भागिनेय्या**	पुतणी	–	**भातुधीता**
काका	–	**चुलपिता**	काकी	–	**चुलमाता**

कालभेदा (काळ–वेळ)

पहाट	अरूणोदय, अरूणवेलाय, पुब्बण्हं		
सकाळ	पातो, पभातो	मध्यान्ह	मज्झण्हो
दुपार	अपरण्हो	सायंकाळ	सायण्ह समयं
रात्र	रत्ति	मध्यरात्र	निसीथो
क्षण	खण	तास	घटिका
मिनिट	मुहुत्त	दिवस	दिवसो
सप्ताह	सत्ताह	अर्धामहिना	अध्दमासो, पक्खो, अड्ढमासो
महिना	मासो	वर्ष	वस्स
आज	अज्ज	उद्या	सुवे
परवा	परसुवे, परहियो (आजच्या पूर्वीचा दिवस)	काल	हियो
एकदा	एकदा	पूर्वी	पुब्बे, पुरे

शरीराचे अंग – सरिरावयव

शरीर	कायो, सरीरं	डोकं	सीसं
केस	केसो	चेहरा	वदन, आनन
डोळे	अक्खि, नयनं, चक्खु, नेत्त	नाक	नासिका, घाण, नासा
कान	कण्ण, सोतं	तोंड	मुख
ओठ	ओट्ठो, दन्तावरण	जबडा	हनुका
दात	दन्तो	गाल	कपोलो
मान	गीवा	खांधा	अंसकुटो
हात	हत्थ, कर, पाणि	पोट	कुच्छि, उदर
पाठ	पिट्ठि	छाती	उरो
कमर	कटि	जांघ	पङ्घानं, पंघानं
पाय	पादो	मांडी	ऊरू
हनुवटी	चुबुकं	बोट	अङ्गुलि, अंगुलि
नखे	नखो	तळहात	हत्थतलं
पायाचे बोटे	पदङ्गुलि, पदंगुलि	अंगठा	अङ्गुट्ठो, अंगुट्ठो
त्वचा	तचा, छवी	जिभ	जिव्हा
टाच	पण्हि	कोपरा	कप्परो

जंगलीप्राणी – तिरच्छान

सिंह	– **सीहो**	वाघ	– **व्यग्घो**
बिबट्या	– **दिपि**	अस्वल	– **अच्छो**
कोल्हा	– **सिगालो**	गेंडा	– **खग्गविसान**
हरिण	– **मिग**	हत्ती	– **आगो, हत्थि, करि**
उंट	– **ओट्ठो**	लांडगा	– **वको**
तडस	– **तरच्छो**	डुक्कर	– **सुकरो, वराह**
वराही	– **डुकरीण**	माकड	– **मक्कटो, वानरो, कपि**
बेडूक	– **मण्डुको**	गाढव	– **गद्रभो, गद्दभो**
मुंगूस	– **नकुलो**	साप	– **सप्पो, अहि**
अजगर	– **अजगरो**	विंचू	– **विच्छिका**
साळींदर	– **सल्लो**	खेकडा	– **कक्कटको, कुळीरो**

पाळीव प्राणी

कुत्रा	– **सुनखो**	मांजर/ बोका	– **बिळाळा, मञ्जरो**
मांजर	– **बीळाली**	बैल	– **गोणं**
म्हैस	– **महिसो**	बकरी	– **अज**
मेंढी	– **एळको**	उंदीर	– **आकू, मूसि**
गाढव	– **गद्रभो, गद्दभो**	कासव	– **कुम्मो, कच्छपो**
घोडा	– **अस्सो**	घोडी	– **वळवा**
वासरू	– **वच्छो**	पिलु	– **पोतको**

पक्षी

मोर	– **मयुरो, सिखण्डी**	कोंबडा	– **कुक्कुटो**
कोंबडी	– **कुक्कुटी**	गिधाड	– **गिज्जो**
पोपट	– **सुवो, सुको**	गरूड	– **गरूळ्ह**
कबुतर	– **कपोतो**	चिमणी	– **चातको, चटको**
कावळा	– **काको, बलिपुट्ठ (पु)**	पारवा	– **पारावतो**
हंस	– **हंसो**	घुबड	– **उलुको**
बदक	– **कादम्ब**	बगळा	– **बको**
वटवाघूळ	– **वग्गुलि**	कोकिळा	– **कोकिला**

जलचर प्राणी

मासा	–	**मच्छो**	मीन	–	**अंबुज(पु)**
मगर	–	**सुसुमार, कुम्भिलो**	खेकडा	–	**कक्कटको**
साप	–	**सप्पो, अहि, नाग, उरगो**	शार्कमासा	–	**मकरो**

आहार

दूध	–	**खीर**	भात	–	**ओदनो, भत्त**
तूप	–	**सप्पि, घत**	मास	–	**मंस**
लसून	–	**लसुणं**	तिळ	–	**तिलक**
चिंच	–	**चिञ्चा**	मीठ	–	**लवणं, लोणं**
दही	–	**दधि**	तेल	–	**तेलं**
ताक	–	**तक्क**	काकवी	–	**फणीतं**
कांदा	–	**फलन्दु**	भातपेज	–	**यागु**
मिरे	–	**कोळकं**	आलु	–	**कन्दो, आलुको**
हळद	–	**हळीद्दी**			

फळे

जांभूळ	–	**जम्बू**	आंबा	–	**अम्बं**
फणस	–	**पनसं**	संत्री	–	**जम्बीरं**
द्राक्षे	–	**मुद्दिका**	टरबुज	–	**वल्लिभो**
अननस	–	**मधुकेतकी, बहुनेत्तफलं**	उस	–	**उच्छु**
बोर	–	**बदरं**	उंबर	–	**उदुम्बर**
खजुर	–	**खज्जूरी**	केळी	–	**कदलिफलं**

संवाद कौशल्य

१) नमस्कार
नमक्कारो

२) तुम्ही कसे आहात?
कथं असि तुम्हे?

३) तुमचे नाव काय आहे?
तुय्हं नाम किं?

४) माझे नाव गौतम आहे.
मम नामो गोतमो अत्थि।

५) तू कोठे राहतोस?
त्वं कुहि वससि?

६) मी .... नगरात / गावात राहतो.
अहं .... नगरे/गामे वसामि।

७) तुझे आईवडिल कुठे राहतात?
तुय्हं मातापितरो कुहिं वसन्ति?

८) ते सुध्दा.........नगरात/ गावात राहतात.
ते पि इदानि.........गामे येव वसन्ति।

९) तू कोणत्या वर्गात शिकतोस?/शिकतेस?
त्वं किस्मिं वग्गे सिक्खसि?

१०) मी अकराव्या वर्गात शिकतो./शिकते.
अहं एकादसमो वग्गे सिक्खामि।

११) तुला पालि भाषा का आवडते?
त्वं पालि भासा किं कारणा रोचसि?

१२) पालि भाषा जीवनास दिशा देते म्हणून आवडते.
पालि भासा जीवनं दीसा देति, तेन मय्हं पालिभासा रोचामि।

१३) तुझ्या शाळेचे नाव काय आहे?
तव पाठसालाय नाम किं अत्थि?

१४) माझ्या शाळेचे नाव............ आहे.
मम पाठसालाय नाम ....अत्थि।

१५) तुझ्या वर्ग अध्यापकाचे नाव काय आहे?
तव वग्ग अज्झापकस्स नामं किं अत्थि?

३. निबंध (निबन्धो)

१) विज्जालयो

२) उपवनं

३) मयुरो

४) अज्झापको

५) परिवारो

६) भारतस्स संविधानस्स उद्देसिका

४. अपठित उतारे (अपठितो)

१.सम्मासम्बुध्दो

अतीते किर जम्बुदीपे कपिलवत्थु नामं नगरं अहोसि। तत्थ सुध्दोदनो नाम राजा रज्जं करोति। महामाया तस्स अग्गमहेसी अहोसि। कपिलवत्थु नगरं तस्स राजधानी अहोसि। कपिलवत्थु च देवदहं च नगरानं मज्झे लुम्बिनी नामं सालवनं होति। तत्थेव सिध्दत्थकुमारो जातो । सिध्दत्थो राजकुमारो पण्डितो' व पञ्ञावन्तं वयप्पत्तो अहोसि । सो सोलस्स वस्सकाले यसोधरा नाम कञ्ञं वारेसि। सा यसोधरा सीलसम्पन्नं अहोसि। सा एकं पुत्तं विजायि । तस्स नामं राहुलकुमारो अहोसि। ततो परं पब्बजितो सिध्दत्थकुमारो सम्मासम्बोधि पाटिलभि ।

१ खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) सिध्दार्थाचा जन्म कोठे झाला ?

२) सिध्दार्थाच्या वडिलांचे नाव काय होते ?

३) सिध्दार्थाच्या आईचे नाव काय होते ?

४) राजा शुध्दोदन कोठे राहत होते ?

५) शुध्दोदनाची राजधानी कोणती होती ?

६) सिद्धार्थामध्ये कोणते गुण होते ?

७) सिद्धार्थाच्या पत्नीचे नाव काय होते ?

८) सिद्धार्थाच्या मुलाचे नाव काय होते ?

२ खालील वाक्य सत्य /असत्य ओळखा.

१) अतीते किर जम्बुदीपे कपिलवत्थु नामं नगरं अहोसि।

२) तत्थ सुध्दोदनो नामं राजा रज्जं न करोति।

३) कपिलवत्थु नगरं तस्स राजधानी अहोसि।

४) कपिलवत्थु च देवदह च नगरमज्झे लुम्बिनी नामं सालवनं होति।

५) तत्थेव सिध्दत्थोकुमारो जातो।

६) सिद्धत्थो राजकुमारो पण्डितो' व पञ्ञावन्तं न होति।

३ विशेषणे ओळखा

अतीते

अग्गमहेसी

सीलसम्पन्न

एकं

मज्झे

सिध्दत्थकुमारो

पण्डितो

पञ्ञावन्तं

वयप्पत्तो

४ संधी विग्रह करा

तत्थेव

पण्डितो' व

सम्मासम्बोधि

☆☆☆

२.नालन्दा विस्सविज्जालयो

पाचीन जम्बुदीपे सोगतमहाविञ्आयतनेसु अतिपाकट भावप्पत्तम्पन नालन्दा विस्सविज्जायतनंअहोसि। सो पन विस्सविज्जालयो सकलमगधरट्ठे 'धम्मगञ्जा' नामेन विदितो भवि। भारतीय पोत्थकालयान महन्तमो तस्स विस्सविञ्जायतनस्स पोत्थकालयो रतनोदधि नामाही नवभूमकं पासादे पतिट्ठा पितो अहोसि। किट्ठप्पत्तितो पठम सतवच्छरतो पट्ठाय अथवा तस्मिं विस्सविज्जालये आचरियभावेन वुत्यस्स नागज्जुन महाथेरस्स कालतो पट्ठाय याव किट्ठप्पत्तितो अट्ठमसतवच्छर अयं निखिलं सत्थालयो अभिवुध्दिया अनुनो पवत्तित्थ। एतं विस्सविज्जालस्स कालं पठमं सतक तं द्वादस सतकं होति। तत्थ विवीधानि देसानि एक सहस्स अज्झापको होन्ति । तत्थ दस सहस्स भिक्खू मानवको सज्झायं करोन्ति।

अट्ठमसतसवच्छरे वत्तमाने इमस्स विस्सविज्जायतनस्स नातिदूरट्ठाने ओदन्तपुरियं पालराजुन अनुग्गहेन कारापितो पन विस्सविज्जालयो सेट्ठतरभावं सम्पापुणिं । सत्तमसतवच्छरस्स आदिम्हि येव युवाङ्चांग नामो महापरियटको चीनदेसीय महाथेरो एतं नालन्दा विस्सविज्जायतनं पत्वा तत्थ पण्डिता चरियानं सन्तिका पालिभासा बुध्दधम्मं उग्गहेत्वा तस्स विस्सविज्जायतनस्स पवत्तियो च आलोकेत्वा महन्त परियटनवुत्तन्तु चीन भासाय लिखित्वा ठपेसि ।

१. खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) प्राचीन जम्बुदीपामध्ये सर्वात जास्त प्रसिद्ध विद्यापीठ कोणते होते?
२) नालन्दा विद्यापीठ कोणत्या नावाने प्रसिद्ध होते?
३) नालन्दा विद्यापीठाची सुरुवात केव्हा झाली?
४) नालन्दा विद्यापीठाचा कालखंड कोणता होता?
५) नालन्दा विद्यापीठात एकुण किती अध्यापक होते?
६) नालन्दा विद्यापीठात एकूण किती विद्यार्थी शिकत होते?
७) नालन्दा विद्यापीठात कोणता चिनी प्रवाशी आला होता?
८) नालन्दा विद्यापीठातील पुस्तकालय किती विशाल होते?

२. खालील वाक्ये सत्य /असत्य ओळखा.

१) तस्मिं विस्सविज्जालये आचरियभावेन वुत्यस्स नागज्जुन महाथेरस्स कालतो पट्ठाय ।
२) अट्ठमसतत्वंच्छरे वत्तमाने इमस्स विस्सविज्जायतनस्स नातिदुरट्ठाने ओदन्तपुरियं पालराजुन अनुग्गहेन कारापितो।
३) परियटनवुत्त चीन भासाय लिखित्वा ठपेसि ।
४) दस सहस्स मानवको सज्झायं करोन्ति।

३. पूर्वकालवाचक अव्यय

१) पत्वा	२) उग्गहेत्वा
३) आलोकेत्वा	४) लिखित्वा

४. विशेषणे

१) पाचिन	२) महन्तमो	३) नवभुमक
४) अनुनो	५) सन्तिके	६) नातिदुर

☆☆☆

३. कस्सको

भूमि येव अम्हाकं भारतीयानं परा देवता ।

कसिकम्मं हि अम्हाकं पधानो आजीवो अत्थि।

वस्साकालस्स पुब्बे येव कस्सका नङ्गलेन कसन्ति भूमि वपन्ति च बिजानि भूमियं ।

ततो च आगच्छति पाऊसकालो ।

आकासे मेघा दिस्वा मोरा हरितेन नच्चन्ति ।

अथ आकासतो मेघा खेत्तेसू वारिं सिञ्चन्ति तेन च वारिना

तुस्सति सा तण्हाकुला भूमि च यथाकालं भूमिया सस्स जायति ।

तेन हरितेन सस्सेन तुस्सन्ति कस्सका ।

१. खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) भारतीय आपल्या भूमिस कसा मान देतात?

२) भारतीयाच्या उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन कोणते आहे?

३) पावसाळ्यापूर्वी शेतकरी काय करतात?

४) आकाशातील मेघांना पाहून मोर काय करतात?

५) तहानलेली भूमि कशी तृप्त होते?

६) उताऱ्याला योग्य शीर्षक लिहा.

२. रूपे ओळखा.

१) नच्चन्ति	२) पधानो	३) कसन्ति	४) वपन्ति	५) नच्चन्ति
६) सिञ्चन्ति	७) तुस्सति	८) जायति	९) तुस्सन्ति	१०) आगच्छति

३. समानार्थी शब्द लिहा.

१) वस्साकाल	२) भूमि	३) वारिं	४) कालं	५) कसि

४. सत्य / असत्य लिहा.

१) भूमि येव अम्हाकं भारतीयानं न परा देवता ।

२) कसिकम्मं हि अम्हाकं अपधानो आजीवो अत्थि।

३) वस्साकालस्स पुब्बे येव कस्सका नङ्गलेन कसन्ति भूमि वपन्ति च बिजानि भूमियं ।

४) आकासे मेघा अदिस्वा मोरा हरितेन नच्चन्ति ।

५) तेन हरितेन सस्सेन तुस्सन्ति कस्सका ।

☆☆☆

४. सीहो च व्यग्घो च

अतीते एकस्मिं पब्बतपादे सीहो च व्यग्घो च द्वे सहाय्यका। एकिस्सा येव गुहाय वसन्ति। तदा बोधिसत्तो पि तस्मिं येव पब्बतपादे वसति। अथेकदिवसं तेसं सहायकानं सीतं निस्साय विवादो उदपादि । व्यग्घो 'काले येव सीतं होति' ति आह। सीहो 'जुण्हे येवा' ति । ते उभोपि अत्तनो कंख छिन्दितुं असक्कोन्ता बोधिसत्तस्स सन्तिकं गता। ते 'भन्ते, सीतं नाम कस्मिं काले होति च पुच्छिंसु। बोधिसत्तो आह-काले वा यदि वा जुण्हे यदा मालुतो वायति तदा सीतं होति। एवं बोधिसत्तेन तेसं कुलहो छिन्दितो ।

१. खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) सिंह आणि वाघ कोठे राहत होते?

२) ते कशासाठी भांडत होते?

३) थंडीबाबत त्यांचा काय विचार होता?

४) ते बोधिसत्वाकडे का गेले?

५) त्यांनी बोधिसत्वाला काय सांगितले?

६) बोधिसत्वाने त्यांचे भांडण कसे मिटविले?

२. सत्य / असत्य लिहा.

१) एकिस्सा येव गुहाय न वसति।

२) अथेकदिवसं तेसं सहायकानं सीतं निस्साय विवादो उदपादि।

३) सिहो 'काले येव सीतं होती' ति आह।

४) एवं बोधिसत्तेन तेसं कलहो छिन्दितो ।

३. पालि उताऱ्यातील विशेषणे, हेत्थवर्थक अव्यय शोधून लिहा.

अ) विशेषणे.

द्वे सहायका

बोधिसत्तो ।

ब) हेत्थवर्थक अव्यय.

१) गुहाय

२) निस्साय

३) छिन्दितुं

☆☆☆

५.अनोपमा

उच्चे कुले अहं जाता बहुवित्ते महद्धने ।
वण्णरुपेने सम्पन्न धीता मज्झस्स अनुजा ।।
पेत्थिता राजपुत्तेहि सेटिठपुत्तेहि गिज्झिता ।
पितु मे पेसयि दूतं, देथ मय्हं अनोपम ।
यतकं तुलिया एसा तुय्हं धीता अनोपमा।।
ततो अट्ठगुणं दस्स हिरञ्ञं रतनानि च ।
ततो केसानि छेत्वान पब्बजिं अनगारियं ।
अज्ज मे सत्तमी रत्ति येतो तण्हा विसोसिता ।

१. एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१) अनोपमा कोणाची मुलगी होती?
२) तिला हे नाव का ठेवले?
३) अनोपमाच्या पित्याकडे कोणी दूत पाठविले?
४) अनोपमाकरिता त्यांनी काय देण्याची इच्छा केली?
५) तिने तेव्हा काय केले?

२. सत्य / असत्य लिहा.

१) माता मे पेसयि दुतं देय मय्हं अनोपमा।
२) उच्चे कुले अहं जाता बहुवित्ते महद्धने ।
३) वण्णरुपेने असम्पन्न धीता मज्झस्स अनुजा ।।
४) ततो केसानि छेत्वान पब्बजिं अनगारिय ।

३. सूचनेनुसार कृती करा.

१) पब्बजा (पुर्वकालवाचक अव्यय बनवा)
२) जाता (मराठी अर्थ सांगा)
३) राजपुत्तेहि (पञ्चमि विभक्ती, अनेकवचन, पुलिंग, राजपुत्त)
४) राजपुत्तो (समास ओळखा व विग्रह करा)
५) सेट्ठिपुत्ते (समास ओळखा व विग्रह करा)
६) हिरञ्ञं (मराठी अर्थ सांगा)

४. योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१) ततो अट्ठ गुणं ....हिरञ्ञं रतनानि च। (दस्स/ददामि)
२) अज्ज मे .... रत्ति यतो तण्हा विसोसिता। (पञ्चमी/सत्तमी)
३) उच्चे कुले .... जाता। (त्वं/अहं)
४) देथ .... अनोपमा। (तुम्हं/मय्हं)

☆☆☆

६. चित्तं

न तं माता पिता कयिरा अञ्ञे वा पि च आतका।
सम्मापणिहितं चित्तं सेय्यसो नं ततो करे ।।
यथा पि भमरो पुप्फं वण्णगन्ध अहेठय्यं ।
पलेति रसमादाय एवं गामे मुनीचरे ।
न परेसं विलोमानि न परेसं कताकतं ।
अत्तनो व अवेक्खेय्य, कतानि अकतानिच ।।
सिप्पं समं धनं नत्थि, सिप्पं चोरा न गण्हरे ।
इथ लोके सिप्पं मित्तं पर लोके सुखावहं ।।

१. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) माणसांचे चांगल्या प्रकारे कोण मंगल करतो?
२) माणसाचे जास्त नुकसान कोण करते?
३) भ्रमर फुलांतील रस कसे ग्रहण करतो?
४) मुनीने गावात कसे वागावे?
५) दुसऱ्याच्या दोषाकडे लक्ष न देता स्वत: काय करावे?
६) चोर कोणती वस्तु चोरून नेत नाही?
७) मित्र कोणाला म्हटले आहे?
८) वरील पद्य उताऱ्याला योग्य शीर्षक द्या?

२. सत्य / असत्य सांगा.

१) सम्मापणिहितं चित्तं सेय्यसो ततो करे ।
२) न परेसं विलोमानि न परेसं कताकतं ।
३) अत्तनो व अवेक्खेय्य, कतानि कतानिच ।
४) इथ लोके सिप्पं मित्तं पर लोके सुखावहं।

३. सूचनेनुसार कृती करा.

१) माता च पिता च (समास ओळखा)
२) मुनी+चरे (संधी करा.)
३) सिप्पं समं .... नत्थि । (धन/वित्त) योग्य पर्याय निवडा.
४) पलेति रसमादाय एवं .... मुनीचरे। (गामे/नगरे) योग्य पर्याय निवडा.

५) भमरो (माध्यम भाषेत अर्थ लिहा.)

६) सिप्पं (माध्यम भाषेत अर्थ लिहा.)

४. जाळरेखाचित्र पूर्ण करा.

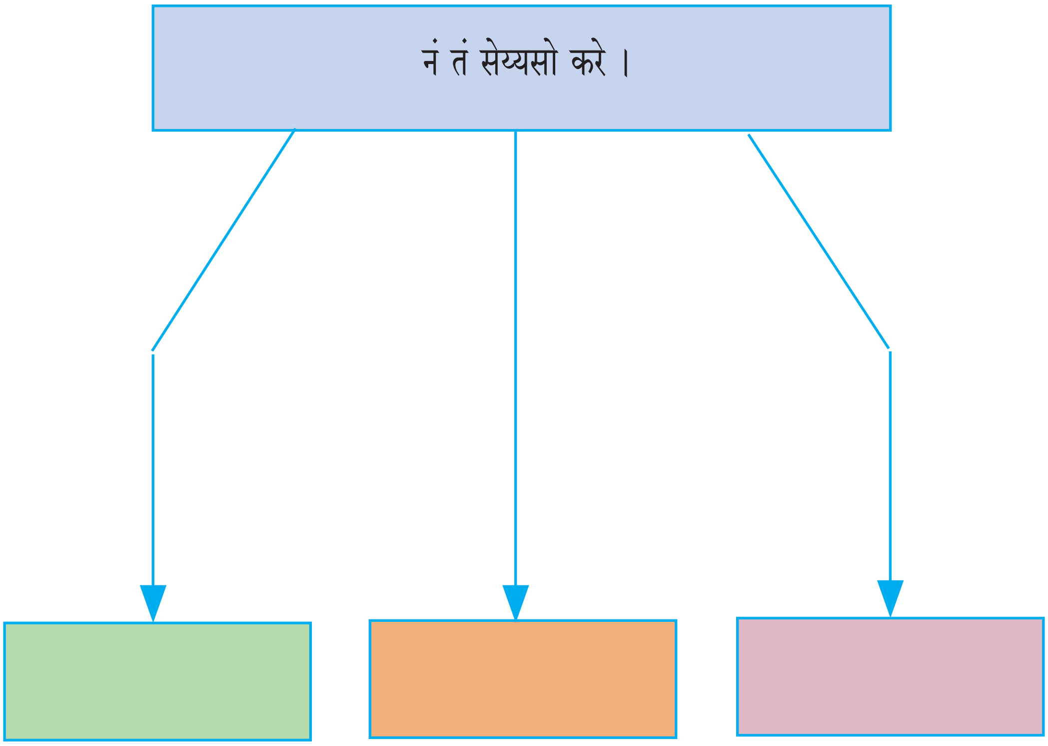

☆☆☆

७. सोणा

सोणा सावत्थियं कुलगेहे निब्बत्ति ।

वयप्पत्ता पतिकुलं गता सुखसवासं वसति।

दसपुत्तधीतरो लभित्वा बहुपुत्तिका' ति पञ्ञायित्थ।

अप्परभागे सा सामिके घरावासं पब्बज्जिते।

ततो सा पुत्तधीतरो घरावासे पतिट्ठापेत्वा।

सब्बं धनं पुत्तानं विस्सज्जेत्वा अदासि ।

न किञ्चि अत्तनो ठपेसि ।

पुत्ता च पुत्त भरिया च तं तं परियतं अकंसु ।

कि मय्हं इमेहि परिभवाय तसन्ति या' ति ।

भिक्खुणियो उपसङ्कमित्वा पब्बज्जं याचि ।

१. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) सोणा कोणत्या ठिकाणी जन्मली?

२) तिला एकूण किती मुले झाली?

३) तिला लोकांनी काय नाव ठेवले?

४) तिच्या पतीने प्रव्रज्जा घेतल्यावर तिने काय केले?

५) मुलांनी आणि सुनांनी काय केले?

६) त्यामुळे सोणाला कोणता निर्णय घ्यावा लागला?

२. सत्य / असत्य लिहा.

१) दसपुत्त धीतरो अलभित्वा।

२) न किञ्चि अत्तनो ठपेसि ।

३) सब्बं धनं पुत्तानं विस्सजेत्वा अदासि ।

३. सूचनेनुसार कृती करा.

अ) रूपे ओळखा

१) वसति ।	२) पञ्ञायित्थ।	३) अदासि।
४) ठपेसि।	५) तसन्ति ।	६) सावत्थियं

४. पुत्ता च पुत्तभरिया च – (समास ओळखा)

५. या उताऱ्यातील अव्यय शोधा.

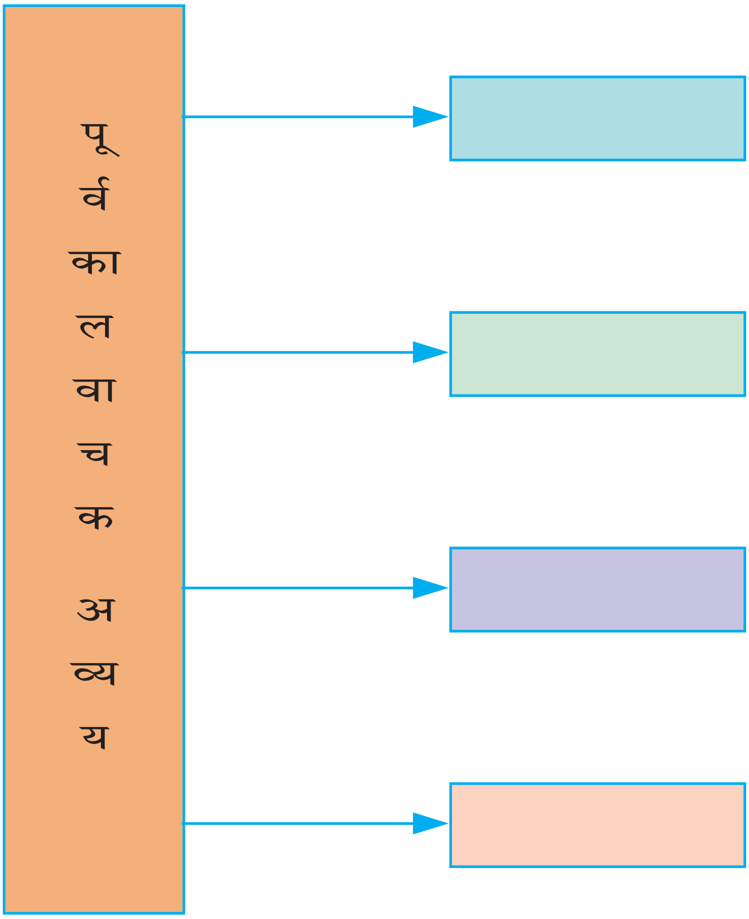

६. योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१) सोणा.............. कुलगेहे निब्बति । (वाराणसियं/सावत्थियं)

२) .... सामिके घरावासं पब्बज्जिते । (सा/सो)

☆☆☆

८. किसागोतमी

गोतमी सावत्थियं दुग्गतकुले निब्बति ।
किससरीरताय पन किसागोतमी' 'ति वोहरियित्थ।
तं पतिकुलं गतं दुग्गतकुलस्स धीता' ति परिभविंसु।
सा एकं पुत्तं विजायि । पुत्तलाभेन सा हठ्ठ तुठ्ठा अहोसि।
सा पन' स्सा पुत्तो किलनकाले ठितो कालमकासि ।
तेनस्सा सोकुम्मादो उपज्जि।
सोकुम्मदूसस्सेन मतकलेवर आदाय ।
मम पुत्तस्स भेसज्ज देथा' ति ।
गेहद्वार पटिपाटिया नगरे विचरति ।
सा सत्थु विहारं गन्त्वा पुत्तस्स ।
मे भेसज्ज देथा' ति आह।

१. एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) गोतमी कोठे जन्मली?
२) गोतमी कोणत्या कुळात जन्मली?
३) तिला 'किसागोतमी' असे नाव का पडले?
४) पतीगृही तीला कोणत्या प्रकारची वागणूक मिळाली?
५) आपल्या पुत्राच्या मृत्युमुळे तिला काय झाले?
६) मुलाचे प्रेत घेऊन तिने घरोघर काय भिक्षा मागितली?

२. सत्य / असत्य लिहा.

१) सा एकं धीतरो विजायि ।
२) किससरीरताय पन किसागोतमी' ति वोहरियीत्थ।
३) गेहद्वार पटिपाटिया विचरति ।

३. सूचनेनुसार कृती करा.

रूपे ओळखा

१) सावत्थियं	२) परिभविंसु	३) निब्बति
४) वोहरियीत्थ	५) अहोसि	६) गन्त्वा

४. योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा.

१) पुत्तलाभेन सा ....अहोसि। (हठ्ठतुठ्ठ/दुक्खी)
२) तेनस्सा सोकुम्मादो ....। (पज्जि/उपज्जि)

५. जोड्या लावा.

'अ' गट	'ब' गट
१) गोतमी सावात्थियं	१) भेसज्ज देथा' ति ।
२) तेनस्सा	२) दुग्गतकुले निब्बति ।
३) मम पुत्तस्स	३) सोकुम्मादो उपज्जि ।

☆☆☆

५. कथापूर्ती (कथापुत्ति)

१. बावेरू जातक

अतीते वाराणसियं .... रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो....... निब्बतित्वा वुद्धि अन्वाय सोभग्गपत्तो......... विचरि। तदा एकच्च वाणिजा ....गहेत्वा नावाय बावेरुरट्ठं ....। तस्मिं किर काले बावेरूरट्ठे .... नाम नत्थि । आगतागता......तं कुपग्गे निसिन्नं दिस्वा 'पस्सथिमस्स......... गलपरियोसानं.......मणिगुळसदिसानि अक्खिनी' ति काकमेव.......... ते वाणिजके आहंसु इम अय्यो सकुणं अम्हाकं देथ ।'

(मोरयोनियं, बह्मदत्ते, दिसाकाक, अरञ्ञे, सकुणा, छविवण्णं, रट्ठवासिनो, मुखतुण्डकं पसंसित्वा, अगमंसु)

२. एक गामं

अम्हाकं गामस्स बहि एको......... वत्तति। तत्थ गामवासिनो नहायितुं........। तळाकस्स समिपे एको .... अत्थि। अम्बरुक्खस्स साखायं अम्बपकानि.........। तस्स रुक्खस्स छायायं गावो...........।

ये जना विहारत्थ आगच्छन्ति ते .... ओतरन्ति । जलस्मिं ते उम्मुजन्ति । ते ....मुले निसीदन्ति । खज्जभोज्ज ....। अनन्तरं ते भोज्जं उपभुज्जन्ति । .... तेसं समीपे विचरन्ति । मनुस्सा सुनखानं .... पक्खिपन्ति । कदाचि दण्डकेहि सुनखे निवारेन्ति ।

(खज्जभागं, विभजन्ति, सुनखा, जलं, रुक्ख, निसीदन्ति, ओलम्बन्ति, गच्छन्ति, अम्बरुक्खो, तळाको.)

३. धम्मराजा असोको

जम्बुदीपे बहवा .... राजानो जाता । पुरा मगधेसु ..... नगरे असोको बिन्दूसाररञ्ञो पुत्तो ।......... विजेतु तेन महन्तं युद्धं कतं। तत्थ .... जना मता । तेन दुक्खितेन असोको रञ्ञो युद्धं सब्बथा परिच्चजित्वा.......... सरणं गतो । असोकस्स बुद्धधम्मो अतीव.......। ठाने ठाने.......सिलालेखा धम्मलेखा, गुहालेखा, लिखापिता । असोको....... अत्तानं निद्दिसति। असोकत्थम्मे ठिता चत्तारो..........भारत रट्ठस्स राजमुद्दा । असोकत्थम्भे ठितं यं ....तेन अम्हाकं रट्ठस्स धजो अलङ्कतो ।

(कलिंगदेसं, महन्तो, बहवो, तथागत, पाटलिपुत्ते, सींहा, अभिमतो, लेखेसु, धम्मचक्कं, तेन)

४. भद्दा कुण्डलकेसा

भद्दा कुण्डलकेसा राजगहे ....निब्बत्तित्वा महत्ता परिवारेन.......... वयप्पत्ता तस्मिं एव नगरे......... पुत्तं सत्थुक नाम .... राजाणाय मारेतुं आघातानं नीयमानं.......... दिस्वा पटिबद्ध चित्ता हुत्वा 'सचे तं लभामि जीविस्सा मि नो चे ....' ति सयने अधोमुखा ....। अथस्स पिता तं पवत्ति सुत्वा.........बलवसिनेहि........... दत्वा चोरं विस्सज्जापेत्वा तस्सा...........पेसेसि।

(एकधीताय, पासादं, निपज्जिं, मरिस्सामी, सेट्ठिकुले, पुरोहितस्स, वड्ढमाना, ओलोकेन्ति, चोरं, सहस्सलञ्चनं)

☆☆☆

पालि भाषेचे महत्त्व

पालि भाषा ही एक प्राचीन भारतीय भाषा आहे. प्राचीन भारतातील ही एक जनभाषा राहिलेली आहे. पालि भाषेला 'मागधी' भाषा सुद्‌धा म्हटले जाते. मागधी म्हणजे मगध देशामध्ये राहणाऱ्या लोकांच्याद्वारे बोलली जाणारी भाषा होय. जरी पालि भाषेला 'मागधी' या नावाने संबोधले जात असले तरी ही जनभाषा केवळ मगध देशामध्येच बोलली जात होती असे नाही तर त्या काळातील संपूर्ण मध्य देशामधील लोक मागधी भाषा बोलत असत. म्हणजेच या मागधी भाषेचे भाषिक क्षेत्र हे फार मोठे होते. पालि अट्ठकथाकारांनी या मागधी भाषेला 'पालि' या नावाने संबोधले आहे. 'पालि' शब्दाचा सर्वात प्रथम प्रयोग आपल्याला आचार्य बुध्दघोष (इ.स. ४ थे - ५ वे शतक) यांच्या अट्ठकथांमध्ये मिळतो. त्यानंतर श्रीलंकेमध्ये लिहिल्या गेलेल्या 'दीपवंस' ग्रंथामध्ये सुद्धा जी इ.स. चवथ्या शतकातील रचना आहे, पालि शब्दाचा प्रयोग बुध्दवचनांच्या अर्थामध्ये केल्या गेला आहे. 'महावंस' मध्ये सुध्दा पालि शब्दाचा प्रयोग बुध्दवचन किंवा पालि तिपिटकाच्या अर्थामध्ये केला आहे. 'अभिधानप्पदीपिका सुची' मध्ये पालि शब्दाची उत्पत्ती केल्या गेली आहे. 'पा पालेति, रक्खती'ति पालि' अर्थात जी पालन करते, रक्षण करते ती पालि. बुध्दवचनांचे पालन करते, रक्षण करते म्हणून पालि.

पालि तिपिटकामध्ये तथागत बुध्दाच्या त्या काळातील चारिकांचा विस्ताराने उल्लेख आलेला आहे. अंग, मगध, कासी, कोसल, वज्जी, मल्ल, चेदि, वत्स, कुरू, पांचाळ, मत्स, सौरसेन, अस्मक, अवंती, गांधार, आणि कंबोज या सोळाही जनपदांमध्ये तथागतांनी विचरण केल्याचे आणि पालि भाषेमधून उपदेश केल्याचे उल्लेख आपल्याला पालि साहित्यात आढळून येतात, म्हणजे तथागत बुध्द जिथे-जिथे जात तिथे-तिथे ते पालिमध्येच उपदेश देत असत आणि तेथील लोक सुध्दा तथागत बुध्दांच्या उपदेशांना ऐकत असत, समजून घेत असत व ग्रहण करीत असत.

पालि भाषेमधील साहित्यामध्ये तथागत बुद्धाचे उपदेश संग्रहीत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने तिपिटक साहित्य, अनुपिटक साहित्य, अट्ठकथा साहित्य, वंस साहित्य इत्यादीचा समावेश आहे. पालि भाषेमध्ये अंतर्भूत असलेले विचार जगातील अतिशय उत्तम, सर्वोच्च प्रज्ञा असलेल्या तथागतांचे आहेत. त्यामुळे यामध्ये जेवढ्या संकल्पना आलेल्या आहेत, जेवढे विचार आलेले आहेत ते सर्व मानवी समाजाला सुगतीकडे घेऊन जाणारे आहेत. यामध्ये धार्मिक अंधश्रद्धेचा, कर्मकांडाचा आधार कुठेही घेण्यात आलेला नाही. तथागतांनी स्वता पहिल्यांदा आपला बौद्धिक विकास केला, त्यांनी उच्चतम अशा स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त केले, विशुद्ध आचरण केले, त्यांनीआपल्या मनातील सर्व विकारांचा नाश करून संपूर्ण मानवतेप्रति प्रेम, दया, करूणा, मैत्री, मुदिता, उपेक्षा, मानवी संवेदनशिलता निर्माण करून लोकांना दुक्ख मुक्तीचा मार्ग सांगितला. ते आपल्या वयाच्या ३५ व्या वर्षी बुध्दत्वाला प्राप्त करून निरंतर ४५ वर्षांपर्यंत आपल्या धम्म विचारांचा उपदेश लोकांना देत राहिले. त्यांचा तो उपदेश म्हणजेच पालि साहित्य होय, तिपिटक साहित्य होय. यामध्ये सुत्तपिटक , विनयपिटक, अभिधम्मपिटक असे तीन पिटक आहेत. सुत्तपिटकाचे पाच निकाय आहेत. यामध्ये धम्म उपदेशासोबतच तत्कालीन समाज, जीवन, व्यवसाय, वस्त्रालंकार, आभूषणे, कलाकृती याबद्दलची महत्त्वपूर्ण माहिती मिळते.त्यांच्या वेशभूषेतून, राहणीमानातून तत्कालीन जीवनस्तर दिसून येतो. बौद्ध लेण्यांमधील चित्रकलेच्या रूपाने ते आजही समाजमनाला प्रभावित करते. थेर-थेरींच्या जीवनप्रवासातून आपल्याला समानतेचे तत्व स्पष्ट होते. सुनीत, उपाली, अंगुलीमाल, यशकुलपुत्त, मोग्गलायन-सारिपुत्त, आनंद-नंद यांच्या संघ प्रवेशातून धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादी कुठल्याही प्रकारच्या भेदभावास प्रतिबंध असल्याची जाणीव होते. अंगुत्तरनिकायातील केसमुत्तिसुत्तातून मानवी स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा दिसून येतो. दीघनिकायामधील सामञ्ञफलसुत्तातून तत्कालीन शिल्पांची, व्यवसायांची माहिती प्राप्त होते. विनयपिटकामध्ये भिक्खू-भिक्खूनी विषयींचे नियम दिलेले आहेत. विनयपिटकाच्या अध्ययनातून जीवनमार्गातील शिस्तपालनाची प्रवृत्ती दिसून येते. विनयपिटकाला बुद्धशासनाचा सारभूत ग्रंथ मानले जाते. अशाप्रकारे भिक्खूंकरिता हा ग्रंथ 'संविधान' स्वरूप ठरला आहे. अभिधम्मपिटक हा गहण बौध्द तत्वज्ञानाचा ग्रंथ

आहे. याला 'तत्त्वज्ञानात्मक मनोविज्ञान' ही समजले जाते. यामध्ये चित्त, चैतसिक, रूप आणि निब्बानविषयी सविस्तर चर्चा केलेली आहे. तसेच कुसल - अकुसलाविषयी चर्चा केलेली आहे.

या तिपिटक साहित्यामुळे पालि भाषेला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. यापूर्वी ती बोलीभाषाच होती. तिपिटकाचा अर्थ 'तीन पेटारे' असा आहे. 'ज्याप्रमाणे एखाद्या पेटीमध्ये वस्तु सुरक्षित ठेवली जाते, त्याचप्रमाणे या पेटीमध्ये बुद्ध वचनांना सुरक्षित ठेवलेले आहे. या पालि भाषेमधील तिपिटक साहित्यामध्येच प्राचीन भारतीय इतिहासाची अमूल्ये अशी सामग्री आहे आणि ही सामग्री वैचारिकतेला प्रोत्साहित करणारी आहे. तथागत बुद्धाचे ऐतिहासिक व्यक्तिमत्व, त्यांचे कारुण्य रूप, त्यांनी आपल्या शिष्यांना दिलेला उपदेश इत्यादींचा स्पष्ट उल्लेख पालि भाषेमधील तिपिटक साहित्यात मिळतो.

बुद्धाचे ज्ञान अनंत होते. भिक्खू आनंदाने म्हटले आहे की, मी ८२,००० धर्मस्कंध (सुत्र) बुद्धाकडून ग्रहण केले आणि २००० सुत्र संघाकडून ग्रहण केले. अशाप्रकारे तथागत बुद्धांच्या उपदेशांचा सर्वात मोठा भाग तिपिटकात संकलित केलेला आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, पालि तिपिटक म्हणजे तथागत बुद्धाच्या मूळ उपदेशांचा संग्रह असून तो पालि भाषेत आहे.

तथागतांच्या उदार शिकवणीसोबतच या अर्थाचा संबंध सुद्धा मिळतो, की सर्वसामान्यांना तथागतांचा धम्म सहजतेने समजणाऱ्या बोलिभाषेमध्येच असावा. 'छन्दस' भाषेमध्ये आपल्या उपदेशांना सांगून त्यांना ते संकूचित बनवू इच्छित नव्हते, म्हणून त्यांनी त्यांच्याकडे आलेल्या यमेळ व तेकूल या ब्राह्मण भिक्खूंना सांगितले की, बुद्धवचनांना 'छन्दस' मध्ये सांगितल्यास 'दुष्कृत्य' अपराध होईल. नंतर ते आदेश देतात की, 'भिक्खूंनो! आप-आपल्या भाषेमध्ये बुद्धवचन शिकण्याची अनुमती देतो.'

तथागतांचा जोर शब्दांवर नव्हता तर अर्थावर होता. कोणतीही भाषा इतर भाषेपेक्षा त्यांच्या दृष्टीने श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नव्हती. ना त्यांना छन्दस विषयी द्वेष होता, ना मागधीविषयी-पालिविषयी मोह. ते केवळ जीवित भाषेमध्ये उपदेश देऊ इच्छित होते, ज्यामुळे लोक त्यांना सहजतेने समजू शकतील कारण पालि भाषा तथागतांच्या पूर्वी दैनंदिन जीवनात बोलली जाणारी जनभाषा होती. जनभाषेत उपदेश देण्याचा उद्देश हाच असावा की, लोकांना तो उपदेश अधिक चांगला आकलन व्हावा.

पालि भाषेचा जर आपल्याला अभ्यास करावयाचा असेल तर तो तीन अंगांनी करता येतो, तो म्हणजे - परियत्ति, पटिपत्ति व पटिवेदन. परियत्ति म्हणजे ऐकून, वाचून, शब्दाचा अर्थ समजून घेणे. पटिपत्ति म्हणजे त्यावर चर्चा, विचार-विमर्ष करणे आणि पटिवेदन म्हणजे त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे, पालिमधील शब्दांचे असे तिन्ही अंगांनी जोपर्यंत अनुभूती येत नाही, तोपर्यंत पालि शब्दांचे संपूर्ण ज्ञान होत नाही.

पालि भाषेच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने दुसरी महत्त्वाची बाब ही की, इतर भाषांचा अभ्यास हा गद्य, पद्य, नाटक, कथा- कथन इत्यादी पूरताच मर्यादित असतो. परंतु पालि भाषेचा अभ्यास आपण वेगवेगळ्या प्रकारांनी करू शकतो. पालि भाषा ही आपल्याला नऊ अंगांनी शिकता येते, तिला 'नवांगसत्थुसासन' असे सुद्धा म्हणतात. ते म्हणजे - १) सुत्त २) गेय्य, ३) वेय्याकरण ४) गाथा ५) उदान ६) इतिवुत्तक ७) जातक ८) अब्भूतधम्म ९) वेदल्लं (जाणून घेणे).

म्हणून पालि शिकण्याकरिता वेगवेगळी दालने उपलब्ध आहेत, आज पालि साहित्य सुद्धा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे.

पालि भाषा शिकण्याच्या दृष्टीने व समजण्याच्या दृष्टीने सोपी आहे. मोग्गलायन व्याकरणानुसार पालि भाषेमध्ये अक्षरांची संख्या ४३ आहे व कच्चायन व्याकरणनुसार ४१ आहे. मोग्गलायन व कच्चायन व्याकरणामध्ये अक्षरांच्या संख्येमध्ये हा जो फरक पडलेला आहे. तो पालिमधील व्यंजन संख्येमध्ये नसून पालिमधील स्वरांच्या संख्येमध्ये आहे. या भाषेमध्ये व्याकरण सुत्रांची संख्या सुद्धा ७००/८०० पेक्षा जास्त नाही. म्हणून आधुनिक भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने सुद्धा या भाषेला फार महत्त्व आहे.

पालि भाषेचा अभ्यास करतांना पालि भाषा ही मराठी, हिंदीच्या जवळची आहे असे जाणवते. व्याकरणाचा भाग सोडून दिला तर अनेक शब्द मराठी-हिंदी भाषेमध्ये पहायला मिळतात. उदा. सदा, परम, सुकर, अहित, यदा-कदा, अङ्गार, सीत, थूल, अङ्गुली, वेसभूसा, जननी, मुट्ठी, नगर, नुतन इत्यादी. पालि भाषा अधिक सोपी करावयाची असेल तर पालिमधील शब्द आपण मातृभाषेत बोलतांना रूढ केले पाहिजे. उदा. प्रमुख-पमुख, निर्वाण-निब्बान, दुर्लभ - दुल्लभ, वर्ष - वस्स, अग्नि-अग्गि, सर्व-सब्ब,

नित्य-निच्च, पुस्तक-पोत्थक, विद्यालय - विज्झालय, क्लेश-किलेस, औषध-ओसध, मार्ग-मग्ग इत्यादी. म्हणून पालि भाषा शिकतांना सर्वप्रथम ती भाषा काय आहे? ती आपल्याला कशा पद्धतीने बोलता येईल? ती व्यवहारामधील बोलचालची भाषा कशी होईल? यादृष्टीने पालि भाषेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

सर्वसाधारण पालि व्याकरणाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सुद्धा पालि भाषेची स्वतंत्र व्याकरण परंपरा आहे. प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत बौद्ध संस्कृती, तत्वज्ञान, इतिहास, जीवनमुल्ये समजून घेण्याच्या दृष्टीने पालि भाषेचे फार महत्व आहे. प्राचीन भारताचा इतिहास, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, भूगोल, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, भूभाग इत्यादींना समजून घेण्याच्या दृष्टीने सुद्धा पालि भाषेच्या अध्ययनाचे महत्व आहे.

मानवी जीवनात निर्माण होणारी दुक्खे ही आपल्या अज्ञानामुळे अविचारामुळे निर्माण होतात. प्रज्ञाबुद्धीने, विवेकबुद्धीने न वागल्यामुळे निर्माण होतात, पालि भाषेमधील हा धम्मविचार इहवादाला स्वीकारणारा आहे, मानवतावाद निर्माण करणारा आहे. या भाषेतील साहित्यामध्ये मोक्ष प्राप्तीचा, स्वर्ग प्राप्तीचा विचार नाही, तर असत्याला असत्य मानून सत्य प्रस्थापित करणारा विचार आहे. या जगातील प्रत्येक मानवाने भ्रामक कल्पनांचा त्याग करून, असत्याचा त्याग करून सत्य स्वीकारल्यास, वास्तविकता जाणल्यास अज्ञानातून आलेल्या, अविचारातून आलेल्या दुक्खातून तो स्वताच स्वताची मुक्तता करून घेऊ शकतो.

पालि हा विषय इयत्ता ८ वी पासून तर पदवी, पदवीव्युत्तर पर्यंत शिकविला जातो. तसेच या विषयात संशोधनही केले जाते. दिवसेंदिवस या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्यांची संख्या वाढत असल्याचे दिसत आहे. सध्या हा विषय महाराष्ट्रामधील अनेक शाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठांमध्ये शिकविला जातो. यामध्ये प्रामुख्याने मुंबई, पुणे, नागपूर, गडचिरोली, अमरावती, औरंगाबाद, सोलापूर, नांदेड इत्यादी विद्यापीठांमध्ये शिकविला जातो. या विद्यापीठांमध्ये सुद्धा विद्यार्थ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे जाणवते. याचे कारण हे आहे, की या विषयामध्ये स्वांतत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही मूल्ये शिकविल्या जातात, त्यामुळे प्रत्येकाला शिकवितांना किंवा या विषयाचे महत्व सांगतांना हा विषय संविधानिक पद्धतीने सांगता येतो. यामुळे असे म्हणता येईल की, पालि विषयाचे महत्व विद्यार्थ्यांमध्ये आणि समाजामध्ये भारतीय संविधानिक मूल्ये रूजविण्याच्या दृष्टीने सुद्धा अतिशय महत्त्वाचा विषय आहे.

पालि विषयाच्या या महत्त्वामुळेच आज हा विषय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचलेला आहे. भारतातील विविध विभागीय शिक्षण मंडळ (एस.एस. सी, एच. एस. सी.) तसेच अनेक विद्यापीठांमध्ये हा विषय शिकविला तर जातोच, परंतु जगातील अनेक देशांमध्ये सुद्धा हा विषय शिकविला जातो. तिसऱ्या संगितीपासून याची सुरुवात झाली. आज या भाषेचा अतिशय मोठ्या प्रमाणात प्रचार-प्रसार देश-विदेशात होत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने श्रीलंका, थाईलंड, चीन, जापान, कंबोडिया, म्यानमार, इत्यादी अशा अनेक देशांचा उल्लेख करता येईल.

आधुनिक भारतामध्ये अनागारिक धम्मपाल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धम्मानंद कोसंबी, महापंडित राहुल सांकृत्यायन, डॉ. भदन्त आनंद कौसल्यायन, भिक्खू जगदिश कस्सप, भिक्खू धर्मरक्षित इत्यादी विद्वानांच्या प्रयत्नांमुळे पालि भाषेच्या अध्ययनाला फार मोठ्या प्रमाणात गती प्राप्त झालेली आहे. पालि साहित्यातील इतिहास, संस्कृती, मानवी मूल्ये, तत्त्वज्ञान, धम्म, साहित्य, भाषा, व्याकरण इत्यादीवर अध्ययानाची प्रक्रिया फार मोठ्या प्रमाणात सुरू झालेली आहे. कारण स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही जीवनमूल्ये वैज्ञानिक जीवन दृष्टी जोपासण्याचे कार्य या भाषेने केले आहे. यावरून असे म्हणता येईल, की आधुनिक भारतात पालि भाषेच्या अध्ययनाचे क्षेत्र निश्चितच व्यापक होत आहे. प्राचीन भारतातील समाज जीवनाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने नैतिक आचरण सुधारण्याच्या दृष्टीने, सर्वांगीण विकास घडवून येण्याच्या दृष्टिने पालि भाषेच्या अध्ययनाची आवश्यकता आहे. कारण जागतिकीकरणाच्या युगात सर्व जगाला शांतीचा, करूणेचा, समतेचा, मैत्रीचा संदेश देणारे विचार या पालि भाषेमधील साहित्यात आहेत. म्हणूनच आज पालि भाषा मधील विचार जागतिक स्तरावर आपले योगदान देत आहे.

पालि भाषा समिती

तिपिटक ग्रंथ परिचय

तिपिटक

सुत्तपिटक

१) दीघनिकाय
२) मज्झिमनिकाय
३) संयुत्तनिकाय
४) अङ्गुत्तरनिकाय
५) खुद्दकनिकाय

- i) खुद्दकपाठ
- ii) धम्मपद
- iii) उदान
- iv) इतिवुत्तक
- v) सुत्तनिपात
- vi) विमानवत्थु
- vii) पेतवत्थु
- viii) थेरगाथा
- ix) थेरीगाथा
- x) जातक
- xi) निद्देस
- xii) पटिसम्भिदामग्ग
- xiii) अपदान
- xiv) बुद्धवंस
- xv) चरियापिटक

विनयपिटक

- सुत्तविभङ्ग
  - पाराजिक
  - पाचित्तिय
- खन्धक
  - महावग्ग
  - चुल्लवग्ग
- परिवार

अभिधम्मपिटक

- i) धम्मसङ्गणि
- ii) विभङ्ग
- iii) धातुकथा
- iv) पुग्गलपञ्ञत्ति
- v) कथावत्थु
- vi) यमक
- vii) पट्ठान